

Sławomir Olszewski  
Uniwersytet Gdański

## Obraz profesji pedagoga specjalnego (na podstawie definicji formułowanych przez pedagogów specjalnych)

Sposób postrzegania własnej profesji stanowi czynnik łączący się z efektywnością podejmowanych działań zawodowych oraz punkt wyjścia do refleksji nad swoim profesjonalnym funkcjonowaniem. Kształtowanie tej percepcji to istotne wyzwanie dla osób przygotowujących do pracy przyszłych pedagogów specjalnych. Celem badań było opisanie, w jaki sposób pedagodzy specjalni pracujący z osobami z niepełnosprawnością intelektualną definiują termin „pedagog specjalny”. W artykule przedstawiono zastosowane przez badane osoby kryteria definicyjne, odnoszące się bezpośrednio do osoby pedagoga specjalnego (atributów osobowych i przygotowania zawodowego).

Słowa kluczowe: pedagog specjalny, postrzeganie profesji, definiowanie terminu „pedagog specjalny”, wyznaczniki definicyjne

## Image of profession in special educators' perception – ways of defining the term „special educator”

The way of perceiving one's own profession is a factor connected with the effectiveness of undertaken occupational activities and the starting point for afterthoughts on own professional functioning. Forming this perception is an important challenge during special educators preparation. The purpose of the study is to describe how special educators, working with people with intellectual disability, define the term “special educator”. The article presents definitions, created by the study participants, referring directly to the special educator: her/his attributes and occupational preparation.

Keywords: special educator, perception of the profession, defining the term „special educator”, determinants of definition

## Wprowadzenie

O działaniu systemu, jego wydajności, zdolności do rozwoju decyduje sposób funkcjonowania poszczególnych elementów tworzących ten system. Rozważając system wsparcia osób z niepełnosprawnością warto nie tylko brać pod uwagę zbiór istniejących lub zakładanych procedur, przepisów, rozwiązań organizacyjnych czy tzw. dobrych praktyk. Należy również skierować działania na osoby współtworzące ten system, na rozwijanie u nich świadomości znaczenia realizowanych celów, na ich poczucie sprawczości oraz autonomii działania. Jedną z grup istotnych dla funkcjonowania systemu wsparcia osób z niepełnosprawnością stanowią pedagodzy specjaliści. W kontekście wymagań stawianych przed pedagogiem specjalnym [por. m.in. Grzegorzewska 1996; Borzyszkowska 1983; Eckert 1986; Lipkowski 1992; Michalski 2001; Olszak 2001; Plutecka 2006; Zaorska 2015 i in.] oraz zagrożeń łączących się z realizacją podejmowanych przezeń zadań zawodowych [m.in. Kopec 2002; Sekułowicz 2002, 2005; Chrzanowska 2004; Plichta 2015 i in.] sposób postrzegania realizowanej profesji oraz powiązana z nią autorefleksja dotycząca funkcjonowania w zawodzie nabiera szczególnego znaczenia. Może bowiem wpływać na efektywność działań podejmowanych w zawodzie [por. Gliszczyńska 1991, s. 21]. Zależność między percepcją aktywności zawodowej, profesjonalną autorefleksją a podejmowanymi działaniami ma charakter cyrkularny: sposób myślenia o zawodzie kształtuje się z kolei między innymi na bazie posiadanych doświadczeń. Dodatkowo, percepcja wykonywanej profesji powinna stanowić istotny cel działań w kształceniu przyszłych pedagogów specjalnych.

## Badania własne

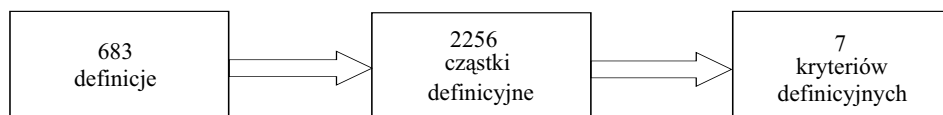
Percepcja realizowanej profesji znajduje swój wyraz m.in. w sposobie rozumienia kluczowych dla profesji pojęć, doborze cech, jakie przypisuje się ich desygnatom. Z uwagi na powyższe, celem podjętych badań<sup>1</sup> było opisanie sposobu, w jaki pedagodzy specjaliści definiują pojęcie „pedagog specjalny”, a poprzez to określenie, jak badani rozumieją definiowane pojęcie, co, w ich opinii, konstytuuje profesję pedagoga specjalnego. Przyjęta strategia postępowania wykazuje podobieństwo do wymienionej przez Wygotskiego [1989, s. 72–73] metody definicji,

<sup>1</sup> Badania, których wyniki zostaną przedstawione w niniejszym artykule stanowią fragment większego zamierzenia badawczego poświęconego opisowi tożsamości zawodowej pedagogów specjalnych.

polegającej na badaniu sposobu rozumienia pojęć, sprawdzaniu werbalnego definiowania ich treści.

Badani pedagodzy specjaliści zostali poproszeni o pisemne zdefiniowanie terminu „pedagog specjalny”. Odpowiedzi udzieliły 683 osoby. Grupę badanych stanowili pedagodzy specjaliści pracujący z osobami z niepełnosprawnością intelektualną różnego stopnia. Większość w tej grupie to kobiety (90,8%). Przeciętny wiek osoby badanej wynosił 40 lat. Staż pracy ogółem to 16 lat, staż pracy w charakterze pedagoga specjalnego 12,5 roku. Respondenci w przeważającej większości (95%) byli zatrudnieni zarówno w placówkach edukacyjnych, część spośród nich pracuje w placówkach pozaedukacyjnych., takich jak warsztaty terapii zajęciowej, środowiskowe domy samopomocy oraz domy pomocy społecznej.

Analiza wypowiedzi 683 respondentów, którzy zdefiniowali pojęcie „pedagog specjalny” pozwoliła na wyodrębnienie w każdej z zapisanych definicji, tworzących ją elementów znaczeniowych, części definicyjnych odnoszących się do różnych aspektów ujmowanego zagadnienia. Ogółem, w uzyskanym zbiorze definicji pojawiło się 2256 części definicyjnych<sup>2</sup>. Wyróżnienie tych części stało się podstawą pogrupowania ich z uwagi na reprezentowane treści. Analiza znaczeń zgromadzonych części definicyjnych pozwoliła na wyróżnienie siedmiu stosowanych przez badane osoby kryteriów definicyjnych – aspektów, jakie były brane pod uwagę w odpowiedzi na pytanie, kim jest pedagog specjalny (schemat 1).



Schemat 1. Analiza podawanych przez badane osoby definicji pojęcia „pedagog specjalny”  
Źródło: Opracowanie własne.

W rezultacie, w definicjach uwidaczniających znaczenia nadawane przez respondentów pedagogowi specjalnemu wyodrębnione zostały następujące kryteria definicyjne – wyróżniki osób wykonujących tę profesję:

- adresaci działań,
- zadania zawodowe,
- atrybuty osobowe pedagoga specjalnego,
- przygotowanie zawodowe/ kwalifikacje,
- środki realizacyjne,
- cele podejmowanych działań,
- miejsca pracy.

<sup>2</sup> Częstka definicyjna rozumiana będzie w niniejszej pracy jako element definicji, jej logiczny, odrębny fragment.

Z uwagi na fakt, iż w poszczególnych definicjach w odniesieniu do jednego kryterium pojawia się często więcej niż jedna częśćka definicyjna, w analizie zostały wzięte pod uwagę zarówno liczebność osób stosujących dane kryterium, jak i liczba częściek definicyjnych ujawnionych w jego ramach (tab. 1).

Tabela 1. Definiowanie terminu „pedagog specjalny” - rozkład liczebności kryteriów definicyjnych uwzględniający liczbę badanych osób oraz liczbę częściek definicyjnych

Kryterium definicyjne	Badane osoby (N=683) <sup>3</sup>		Częstki definicyjne (N=2256)	
	f	%	f	%
Adresaci działań	520	76,13	642	28,46
Zadania zawodowe	394	57,69	716	31,74
Atrybuty osobowe pedagoga specjalnego	258	37,77	595	26,37
Przygotowanie zawodowe	98	14,35	106	4,70
Środki realizacyjne	88	12,88	112	4,96
Cele podejmowanych działań	52	7,61	57	2,53
Miejsce pracy	14	2,05	28	1,24

Źródło: Opracowanie własne.

Najczęściej wskazywany przez respondentów wyróżnik definicyjny pedagoga specjalnego stanowią osoby, z którymi pracuje oraz zadania zawodowe, jakie ma do wykonania. Ponad 3/4 badanych definiuje pedagoga specjalnego poprzez wskazywanie adresatów jego działań. Z kolei, biorąc pod uwagę liczbę częściek definicyjnych, najliczniej (716 częściek definicyjnych) reprezentowane jest kryterium zadań zawodowych. Podobna różnica między hierarchiami kryteriów definicyjnych utworzonymi, biorąc pod uwagę liczbę definicji oraz liczbę zastosowanych przez nich częściek definicyjnych, dotyczy sposobu realizacji zadań zawodowych – stosowanych środków realizacyjnych i przygotowania zawodowego. Definiowanie pedagoga specjalnego przez pryzmat kryterium przygotowania zawodowego miało miejsce częściej niż odwoływanie się do środków realizacyjnych stosowanych w trakcie wykonywania zadań zawodowych. Natomiast kryterium przygotowania zawodowego wyrażane jest przez mniejszą liczbę częściek definicyjnych niż sposób realizowania zadań zawodowych. Wskazane rozbieżności pośrednio dowodzą dużego zróżnicowania zadań zawodowych, jak i stosowanych przez pedagogów specjalnych środków realizacyjnych. Wypowiedzi bada-

<sup>3</sup> Z uwagi na fakt odwoływania się w poszczególnych definicjach formułowanych przez badane osoby do więcej niż jednego kryterium uzyskane wyniki nie sumują się do 683, a odpowiadające im odsetki do 100%.

nych są bardziej jednolite, gdy chodzi o wskazania dotyczące adresatów oddziaływań pedagogów specjalnych oraz przygotowania zawodowego (por. tab. 1).

Wśród wyróżnionych kryteriów najrzadziej natomiast, bo tylko w 14 podawanych przez respondentów definicjach pojawia się miejsce pracy jako wyznacznik definicyjny terminu „pedagog specjalny”. Zgromadzone wokół tego kryterium cząstki definicyjne stanowią jedynie 1,2% wszystkich analizowanych elementów.

Należy zauważyć, iż w grupie przedstawionych kryteriów definicyjnych (tab. 1) pojawiają się kryteria zbieżne z kryteriami tworzącymi definicje obecne w literaturze przedmiotu [por. Olszewski, Parys 2016, s. 214–216]. Jednak nie tyle zestawianie indywidualnych sposobów definiowania pedagoga specjalnego z definicjami słownikowymi, a w rezultacie- określanie ich poprawności stanowi cel działań opisanych w niniejszym tekście, co przedstawienie sposobu, w jaki badani pedagodzy specjali postrzegają własną profesję oraz jej wykonawców, jakie znaczenia im nadają. Uwzględniając tę perspektywę, wśród wyróżnionych kryteriów definicyjnych można wyodrębnić dwie grupy: kryteria odnoszące się bezpośrednio do osoby pedagoga specjalnego - jego atrybuty osobowe oraz przygotowanie zawodowe, a także kryteria odwołujące się do działań, jakie podejmuje, w tym do zadań zawodowych, celu i adresatów działań, stosowanych środków realizacyjnych oraz miejsc pracy pedagoga specjalnego. W niniejszym tekście dokładniej przedstawione zostaną wypowiedzi zgrupowane wokół kryteriów definicyjnych, które odnoszą się bezpośrednio do osoby pedagoga specjalnego.

## Atrybuty osobowe pedagoga specjalnego

Formułując definicje pedagoga specjalnego 258 badanych osób (37,8% ogółu badanych) w swoich wypowiedziach wyróżnikiem definicyjnym uczyniło jego atrybuty osobowe. W zbiorze utworzonym wokół tego kryterium znalazło się 595 cząstek definicyjnych, one z kolei odwoływały się do 243 cech – atrybutów pedagoga specjalnego. Cechy te zostały połączone na podstawie tożsamości znaczeniowej, a w dalszej kolejności podobieństwa znaczeniowego w 52 grupy. Otrzymane w ten sposób grupy atrybutów, w toku dalszych analiz semantycznych, poszukiwania właściwości łączących, zostały zaklasyfikowane do dwóch obszarów – obszaru atrybutów uniwersalnych oraz obszaru atrybutów specyficznych. Obszar atrybutów uniwersalnych obejmuje cechy powiązane z procesami kierunkowymi oraz procesami instrumentalnymi. Natomiast obszar atrybutów specyficznych – traktowanych w tym tekście jako wyraz atrybutów uniwersalnych<sup>4</sup>

<sup>4</sup> Przykład atrybutu uniwersalnego stanowić może optymizm, jego możliwy, odnoszący się do pracy pedagoga specjalnego wyraz – atrybut specyficzny – to optymizm pedagogiczny.

rozpatrywany jest w odniesieniu do dwóch podobszarów szczególnie istotnych w pracy pedagoga specjalnego – podobszaru atrybutów odnoszących się do wykonywanej pracy (stosunek do wykonywanej pracy, zadania) oraz podobszaru atrybutów wyrażających nastawienie do drugiego człowieka. Należy podkreślić, iż z uwagi na fakt wewnętrznego zróżnicowania znaczeniowego w poszczególnych obszarach oraz wzajemne przenikanie się grup określeń, brak pełnej rozłączności między zbiorami cech, zaprezentowany podział (tab. 2) ma jedynie charakter umowny, ułatwiający opracowanie oraz percepcję pogrupowanych w ten sposób wyników.

Tabela 2. Rozkład liczebności atrybutów przypisywanych pedagogowi specjalnemu w wyróżnionych obszarach i podobszarach

Obszar	Podobszar	Grupy atrybutów		Atrybuty	
		f	%	f	%
Atrybuty uniwersalne	procesy kierunkowe	12	23,08	45	18,52
	procesy instrumentalne	11	21,15	46	18,93
Atrybuty specyficzne	stosunek do wykonywanej pracy	13	25,00	49	20,16
	nastawienie do drugiego człowieka	16	30,77	103	42,39
Razem		52	100,00	243	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Liczebności poszczególnych elementów (zarówno atrybutów, jak i ich grup) w każdym z omawianych podobszarów są zbliżone. Wyjątek stanowi grupa atrybutów specyficznych zawierająca cechy, które dotyczą stosunku do drugiego człowieka. Atrybuty tworzące tę najliczniejszą grupę stanowią 42,4% ogółu wyodrębnionych atrybutów pedagoga specjalnego.

Pierwszy z przedstawianych obszarów to obszar obejmujący **atrybuty uniwersalne odnoszone do procesów kierunkowych**. Zbiór atrybutów uniwersalnych obejmuje 12 grup cech związanych z procesami kierunkowymi, zaangażowaniem emocjonalno-wolitionalnym (schemat 2). Sformułowania pojawiające się najczęściej w tym zbiorze wskazują na siłę i odporność jako atrybuty pedagoga specjalnego. Pedagog specjalny jest zatem definiowany przez badane osoby jako człowiek odznaczający się *silną osobowością, odpornością na stres, również sprawnym fizycznie*. Badani w formułowanych przez siebie definicjach wskazują również na powody, z uwagi na które siła i odporność konstytuują postać pedagoga specjalnego. To człowiek *nieprzytłoczony innością, nieobrażający się, a nawet, co znaczące, choć jednostkowe - znoszący upokorzenia*. Pośrednie potwierdzenie znaczenia odporności w pracy pedagoga specjalnego stanowi wypowiedź jednej z respondentek, która wiąże zawodowe spełnienie ze skutecznym radzeniem sobie z trudno-

ściami: *Spełniony pedagog specjalny jest najlepszym dowodem na ukazanie, że wiele trudności można pokonać i pokonywać każdego dnia.*

- silny/odporny
- odpowiedzialny
- optymista
- kieruje się wartościami
- wierzący
- spokojny/ zrównoważony
- dojrzały emocjonalnie
- o bogatej osobowości/ charakterze
- mający wszechstronne zainteresowania
- podchodzący z entuzjazmem do życia
- ambitny

Schemat 2. Grupy cech uniwersalnych odnoszonych do procesów kierunkowych

Źródło: Opracowanie własne.

W wypowiedziach badanych osób, równie często, co wskazanie na siłę, odporność pojawiają się sformułowania czyniące z odpowiedzialności atrybut pedagoga specjalnego. Powodów pojawienia się odpowiedzialności wśród podawanych przez respondentów wyróżników definicyjnych pedagoga specjalnego można upatrywać w szczególnej wrażliwości osób, z którymi pracuje pedagog specjalny, w specyficznym uzależnieniu tych osób od wpływów środowiska [por. Horowitz, Haritos 1998].

Kolejnym wyznacznikiem, za pomocą którego badane osoby definiowały pedagoga specjalnego, jest optymizm, pozytywne nastawienie do życia, uśmiech, radość, pogoda ducha, poczucie humoru.

Należy przy tym zwrócić uwagę na wypowiedź, która stoi w opozycji do wymienionych cech. W definicji podanej przez jedną z respondentek pojawia się w odniesieniu do pedagoga specjalnego określenie „depresyjny”. Niezbędne wydaje się w tym miejscu przytoczenie pełnego tekstu wypowiedzi badanej, która z przywołanej cechy uczyniła jeden z wyróżników definicyjnych. Jej zdaniem, pedagog specjalny to *człowiek wrażliwy, empatyczny, depresyjny; człowiek, który służy innym*. Dominującym akcentem w przytoczonych zdaniach jest wrażliwość, która nie tylko przyjmuje postać empatii, ale również może stanowić powód pojawiania się tendencji do obniżania nastroju. Wątki poświęcenia się, służenia innym, które przy braku przeciwwagi w uzyskiwanych wzmocnieniach również stano-

<sup>5</sup> Grupy cech pojawiające się na poszczególnych schematach (schematy 2, 3, 4, 5) zostały przedstawione poczynawszy od najbardziej popularnych, skończywszy na cechach najrzadziej pojawiających się w wypowiedziach badanych pedagogów specjalnych.



wić mogą czynniki obniżające nastrój, uwypuklają obciążenia występujące w pracy pedagoga specjalnego.

Pedagog specjalny jest definiowany również przy pomocy innych, odnoszących się do procesów kierunkowych, cech. Te jednak pojawiają się sporadycznie w wypowiedziach badanych osób. Respondenci przykładowo odnoszą się do systemu wartości: w dość niejednoznaczny sposób wyjaśniając pojęcie „pedagog specjalny” piszą o osobie *kierującej się wartościami, posiadającej jasny »kręgosłup« wartości*. Tym samym, wskazują na to, iż podstawą działań, a może i zasobem istotnym dla funkcjonowania pedagoga specjalnego są wartości. Trudno w niektórych przypadkach stwierdzić, o jakie wartości chodzi autorowi wypowiedzi. Niekiedy wartości – atrybuty pedagoga specjalnego odnoszone są do humanitaryzmu, czasem, jak pisze jedna z respondentek: *konglomeratu przeplatających się ze sobą pojęć: odpowiedzialność, wiara, dobro, kreatywność, wiedza, pracowitość, cierpliwość*. Cechy te postrzegane są przez autorkę zacytowanego sformułowania jako ideał człowieczeństwa.

W zbiorze atrybutów przydawanych pedagogowi specjalnemu pojawia się również określenie „wierzący” (*powinien być osobą wierzącą*). Może być ono rozumiane przynajmniej w dwojaki sposób. Albo jako odniesienie do religii [np. chrześcijaństwa], albo można w nim dopatrywać się zbieżności z innymi wymienianymi przez badane osoby cechami pedagoga specjalnego, z *wiarą w skuteczność podejmowanych działań, czy wiarą w możliwości rozwoju dzieci*.

W opinii badanych osób atrybutem pedagoga specjalnego jest również *spokój wewnętrzny oraz zrównoważenie emocjonalne, dojrzała emocjonalność i ukształtowana osobowość*. W wypowiedziach respondentów pojawiają się również określenia takie, jak *bogata osobowość, bogaty charakter, czy wszechstronne zainteresowania*. Bogactwo odnoszone do osobowości, charakteru, zainteresowań zapewne należy łączyć z obfitością różnorodnych, trudnych do wyczerpania zasobów, możliwością dostosowania się do różnych potrzeb, często niedających się przewidzieć sytuacji.

Wśród odnoszących się do procesów kierunkowych atrybutów – wyznaczników definicyjnych pedagoga specjalnego wymienianych przez badane osoby znalazły się również *entuzjazm (entuzjastycznie podchodzi do życia, z entuzjazmem działa), pokora oraz trzeźwy osąd (osoba, która [...] nie dba o rozgłos i wymaga tylko tego co może otrzymać; rozumie, że nie wszyscy mogą wszystko)*.

Druga grupa **atrybutów uniwersalnych to atrybuty odnoszone do procesów instrumentalnych** (schemat 3). Wśród nich dominuje wiedza. Zdaniem respondentów, pedagog specjalnego cechuje *pogłębiona, szeroka wiedza*. Pedagog specjalny *posiada większą wiedzę o dziecku i sposobach pomocy, niż nauczyciel „normalny”; wie, jak pracować z uczniami o specjalnych potrzebach edukacyjnych*. Przez to, zapewne jego wiedza jest przez badanych określana jako wiedza „specjalna” – wyjątkowa, „specjalistyczna”. Badani wskazują również na interdyscyplinarność wiedzy posiada-



nej przez pedagogów specjalnych: w swojej pracy pedagog specjalny *korzysta z wielu dziedzin wiedzy, posiada zatem wielospecjalistyczną wiedzę*. W zbiorze określeń odnoszonych do wiedzy posiadanej przez pedagoga specjalnego pojawiają się również przymiotniki *wszechstronna* i *holistyczna*.

- dysponuje wiedzą
- profesjonalista
- doświadczony
- kreatywny
- otwarty umysł
- niezależny
- wnikliwy/ dociekliwy
- uważny
- rozważny
- myślący, autorefleksyjny
- przewidujący

Schemat 3. Grupy cech uniwersalnych odnoszonych do procesów instrumentalnych

Źródło: Opracowanie własne.

Kolejny, stosunkowo liczny zbiór określeń stanowią odniesienia do profesjonalizmu –posiadanych przez pedagoga specjalnego profesjonalnych kompetencji. Zdaniem badanych osób pedagog specjalny to profesjonalista, fachowiec, specjalista, osoba „wyspecjalizowana w swojej dziedzinie. W wypowiedziach niektórych spośród badanych osób pojawia się po prostu odwołanie do umiejętności lub kompetencji pedagogicznych jako wyznaczników definicyjnych pedagoga specjalnego. Niektóre z określeń należących do tej grupy podkreślają wyjątkowość pedagoga specjalnego poprzez wskazanie szczególnych kompetencji, jakie posiada. Wyróżnia go także doświadczenie - *mądrość* oraz to, że *zna się na cierpieniu*. Skrótość przywołanej wypowiedzi nie pozwala jednak, stwierdzić, czy to określenie należy traktować jako wyraz posiadanego doświadczenia życiowego, czy zawodowego, wiedzy, związanej z umiejętnością radzenia sobie ze swoim lub cudzym cierpieniem.

Część spośród badanych osób utożsamia pedagoga specjalnego z osobą pomysłową, kreatywną, twórczą, przypisując mu również elastyczność w postępowaniu. Definiowanie pedagoga specjalnego poprzez wskazanie tych cech można wiązać z wymogami pracy pedagoga specjalnego, z koniecznością wyjścia na przeciw zróżnicowanym możliwościom, a co za tym idzie i potrzebom osób, z którymi pracuje. Z kreatywnością powiązane są kolejne grupy cech, z pomocą których badane osoby definiują pedagoga specjalnego. To otwartość umysłu, gotowość na wyzwania oraz niezależność. Zdaniem części respondentów peda-

gog specjalny to człowiek *otwarty*, który *nie boi się wyzwań*, jest *gotowy do przyjmowania wyzwań*, a także *ciekawym świata i ludzi*. To człowiek *bez ograniczeń społecznych* – niezależny od wpływów otoczenia.

Kolejne atrybuty pedagoga specjalnego to: *wnikliwość*, *dociekliwość*, *uwaga*, *rozwaga*. Pedagog specjalny jest definiowany przez respondentów również jako człowiek *trzeźwo myślący*, *autorefleksyjny*, ale także *przewidyjący*, *posiadający intuicję*.

Atrybuty uniwersalne znajdują odzwierciedlenie w atrybutach specyficznych odnoszonych do różnych zakresów funkcjonowania. Z uwagi na wyprowadzony z wypowiedzi badanych osób podział, dalsza analiza będzie uwzględniała dwie grupy atrybutów specyficznych – cechy, w których wyraża się nastawienie do wykonywanej pracy oraz cechy ukazujące nastawienie do drugiego człowieka.

W zbiorze **atrybutów specyficznych, ukazujących nastawienie do wykonywanej pracy** (schemat 4) cechami najczęściej przywoływanymi w definicjach wyjaśniających pojęcie „pedagog specjalny” są *cierpliwość*<sup>6</sup> oraz *wytrwałość*. Pedagog specjalny jest definiowany jako *osoba cierpliwa*, która odznacza się *wytrwałością w działaniu*, człowiek *nie zniechęcający się w procesie wychowawczym*, a nawet *uparty*. Badane osoby wskazują również *konsekwencję w działaniu*, a także *rzetelność i sumiennosc* oraz na *bezinteresowność* jako wyróżnik definicyjny pedagoga specjalnego. Pedagog specjalny *nie oczekuje na efekty swej pracy*, *jest mniej nastawiony na sukcesy i widoczne efekty swoich oddziaływań*. Praca absorbuje go. Jak pisze niejednoznacznie jedna z Respondentek: *poświęca więcej czasu (więcej niż np. księgowy, sprzedawczyni) temu co robi*. Można domniemywać, że zapewne nie z uwagi na brak umiejętności, trudności z organizacją pracy, ale dzięki

- *cierpliwy, wytrwały*
- *konsekwentny*
- *sumienny*
- *realizujący/ odczuwający powołanie*
- *bezinteresowny*
- *lubiący swoją pracę*
- *zaangażowany, pełen pasji*
- *ukierunkowany na samorozwój*
- *poszukujący*
- *aktywny*
- *konkretny*
- *dobry organizator*
- *radzący sobie w trudnych sytuacjach*

Schemat 4. Grupy cech specyficznych, w których ukazuje się stosunek do wykonywanej pracy

Źródło: Opracowanie własne.

<sup>6</sup> Cierpliwość stanowi cechę, w przypadku której pojawiają się wątpliwości dotyczące jej umiejscowienia. Może bowiem określać nastawienie do wykonywanej pracy, jak i do drugiego człowieka.

staranności, może też zamiłowaniu do pracy, czy zaabsorbowaniu czynnościami zawodowymi.

Niektórzy badani czynią wyróżnikiem definicyjnym pedagoga specjalnego jego „dopasowanie” do pracy. W ich opinii pedagog specjalny to ktoś, kto *lubi swoją pracę, kocha to co robi, dobrze czuje się w swojej pracy, praca sprawia mu radość, spełnia się w swojej pracy*. Jest też przekonany, że *się do tej pracy nadaje*.

Kolejna grupa określił, jakie badani przywoływali definiując pedagoga specjalnego odwołuje się do zaangażowania i pasji. Pedagog specjalny to człowiek *zaangażowany, wkładający serce w wykonywane zadania*, który wykonuje swoje zadania zawodowe *z zapałem, wewnętrznie przekonany co do słuszności podejmowanych działań, nigdy obojętny*.

Naturalnym zatem wydaje się pojawienie następnej grupy cech definiujących pedagoga specjalnego jako osobę, która *dąży do autorozwoju, rozwija się permanentnie, jest gotowa do podejmowania samorozwoju i doskonalenia zawodowego*, widoczna jest u niej *stała chęć doksztalcenia się*. Pedagog specjalny to również osoba poszukująca nowych pomysłów, rozwiązań problemów, jak i *nowych metod pracy, ciekawych<sup>7</sup> metod pracy, nowych sposobów stymulacji rozwoju dziecka niepełnosprawnego*. Według części badanych osób pedagog specjalny to osoba *aktywna, bogata w energię, pracowita, w swych działaniach konkretna i pragmatyczna*. Jest dobrym organizatorem, posiada kompetencje prakseologiczne. Nieobca jest mu *zdolność radzenia sobie w trudnych sytuacjach; potrafi odnaleźć się w naprawę zaskakujących sytuacjach*, w jakie obfituje pełniona przezeń profesja.

Kolejny wśród wyróżnionych obszarów obejmuje podzielone na 16 grup **atrybuty specyficzne, które wyrażają nastawienie do drugiego człowieka**. To najliczniejszy, w zestawieniu z wcześniej omówionymi (tab. 6), zbiór określeń stosowanych przez badane osoby w definicjach pedagoga specjalnego (schemat 5).

W tym zbiorze najbardziej popularną grupę atrybutów pedagoga specjalnego stanowią empatia oraz wrażliwość. Oto przykłady sformułowań zaliczonych do tej grupy: *pedagog specjalny to osoba o szczególnej wrażliwości, uwrażliwiona na potrzeby innych, wczuwająca się w sytuację i stan emocjonalny ucznia z zaburzeniami i dysfunkcjami, współczująca, wyczulona na relacje międzyludzkie*. Empatia jest cechą często utożsamianą z pedagogiem specjalnym [Nogaś, Wyczesany 1995; Kliś, Kossewska 1996; Lewicka 2006; Olszak 2008, 2010; Bobkowicz-Lewartowska 2009].

Pedagog specjalny definiowany jest również jako człowiek *otwarty na ograniczenia ucznia, na potrzeby innych ludzi, na każdego człowieka*, osoba, która *nie może bać się niepełnosprawności*. Ostatnie sformułowanie stanowi wyjątek wśród wypowiedzi

<sup>7</sup> Być może w nieuświadomiony przez Autorkę wypowiedzi sposób, sformułowanie to budzi refleksję dotyczącą tego, z czyjej perspektywy metody pracy winny być ciekawe? Zapewne powinny zarówno skupiać uwagę, aktywizować osobę, w stosunku do której podejmuje się oddziaływanie, jak i powinny budzić aktywność, ciekawość osoby, która stosuje te metody.

dzi badanych osób – pojawia się tylko w jednej z nich. Zapewne dla pozostałych osób jest to coś bardzo oczywistego lub też lęk przed osobami niepełnosprawnymi wydaje się, z uwagi na doświadczenie, jakie posiadają, czymś tak niezrozumiałym, iż nie biorą go pod uwagę definiując pedagoga specjalnego.

- empatyczny, wrażliwy
- rozumiejący
- akceptujący, wyrozumiały
- dobry, życzliwy
- altruistyczny
- wspierający
- troskliwy, opiekuńczy
- stanowczy
- posiadający talent pedagogiczny
- taktowny
- sprawiedliwy
- komunikatywny
- kontaktowy
- sympatyczny
- budzący zaufanie
- otrafiający współpracować

Schemat 5. Grupy cech specyficznych odnoszących się do relacji z innymi ludźmi

Źródło: Opracowanie własne.

Następnym atrybutem pedagoga specjalnego według opinii badanych osób jest też zrozumienie. W analizowanych wypowiedziach pojawiają się określenia *rozumiejący, pełen zrozumienia*. Część wypowiedzi charakteryzuje się enigmatycznością, brakiem precyzji z uwagi na zastosowane skróty myślowe. Pedagoga specjalnego przedstawiany jest w nich jako *osoba rozumiejąca w specjalny sposób osoby z niepełnosprawnością*, w innej wypowiedzi *darzy [...] rozumieniem inność = niepełnosprawność, rozumie świat ludzi specjalnej troski*. W prezentowanej grupie określeń pojawiają się również bardziej precyzyjne wypowiedzi dotyczące pedagoga specjalnego: *rozumie charakter i psychikę ludzką, problemy osób niepełnosprawnych, potrzeby jednostki*.

Empatia, zrozumienie mogą być postrzegane jako cechy leżące u podstaw akceptacji drugiego człowieka. Zdaniem części respondentów właśnie akceptacja oraz wyrozumiałość, także tolerancja to cechy, za pomocą których należy również definiować pedagoga specjalnego. W definicjach pojawiają się zatem następujące, odnoszone do pedagoga specjalnego, sformułowania: *akceptujący odmienności, akceptuje osoby upośledzone, potrafi akceptować, tolerować osoby upośledzone, osoba tolerancyjna, ma większe wyczucie [...] tolerancji*<sup>8</sup>.

<sup>8</sup> To interesujące sformułowanie może wskazywać nie tylko na tolerancję, jako cechę – wyróżnik pedagoga specjalnego, ale też na przypisywaną mu wrażliwość, umiejętność dostosowania swoich działań do potrzeb sytuacji.

Badane osoby definiując pojęcie „pedagog specjalny” odwoływały się również do dobroci, serdeczności i życzliwości jako cech emblematycznych dla pedagoga specjalnego. W wypowiedziach pojawia się motyw serca. Pedagog specjalny definiowany jest jako człowiek odznaczający się *dobrym, wielkim, a nawet ogromnym sercem, sercem otwartym na potrzeby innych, mający serce na dłoni, patrzący sercem*, człowiek, który *bardziej posługuje się sercem niż wiedzą*. Pedagog specjalnego definiuje *pozytywne nastawienie do ludzi*. Jest osobą, która *czierpie radość z przebywania z drugim człowiekiem, lubi ludzi i świat, kochającą swoich uczniów*.

Postępowaniem pedagoga specjalnego kieruje altruizm. W analizowanych wypowiedziach stanowi on kolejny atrybut pedagoga specjalnego. Pedagog specjalny w swoim postępowaniu *kieruje się dobrem dziecka, chce wnieść w życie innych coś dobrego, jest dla drugiego człowieka, potrafi „być” z dziećmi nie tylko podczas lekcji – wyjść poza ramy wytyczone przez pensum, zakres obowiązków, żyje dla innych, jest skory do poświęceń, oddany dzieciom*. To także osoba, która *potrafi wspierać, gotowa przyjść z pomocą, zdeterminowana na pomoc, to ktoś, kto stara się być pomocnym drogowskazem, a nawet bez litości pomaga* – starając się czynić to w racjonalny sposób, nie ulegając niepotrzebnie emocjom, nie poddając roztkliwieniu.

Wypowiedzi badanych zwracają uwagę również na troskliwość i opiekuńczość jako cechy dopełniające znaczenie terminu „pedagog specjalny”. Pedagog specjalny w tych wypowiedziach jest definiowany jako *troskliwy, opiekuńczy człowiek, który troszczy się o całego człowieka, jest Ojcem i opiekunem wychowanków*. Obok wymienionych cech pojawiają się też odnoszone do pedagoga specjalnego takie określenia jak: *stanowczy, trzymający dyscyplinę, wymagający*.

Część sformułowań wskazuje również na talent pedagogiczny, wycucie i takt pedagogiczny oraz sprawiedliwość jako wyróżniki znaczenia terminu „pedagog specjalny”.

W licznych zbiorze atrybutów przypisywanych pedagogowi specjalnemu pojawiła się również komunikatywność oraz kontaktowość. Pedagog specjalny jest definiowany jako człowiek odznaczający się komunikatywnością, który *jasno i precyzyjnie wyraża się, komunikuje się językiem wychowanków, potrafi rozmawiać z ludźmi specjalnej troski, a nawet potrafi rozmawiać z rozmówcą, tak jak on tego oczekuje, łatwo nawiązuje kontakt, ma dobry kontakt z młodzieżą, potrafi także nawiązać kontakt emocjonalny i psychiczny z ludźmi specjalnej troski, szuka porozumienia ze słabszym*. Pozostałe, odnoszone do pedagoga specjalnego, atrybuty wyznaczane są przez następujące sformułowania: *sympatyczny, ciepły, budzący zaufanie, osoba, która kształtuje pozytywną atmosferę, tworzy atmosferę życzliwości i bezpieczeństwa*.

Ostatnia grupa atrybutów specyficznych wiążących się ze stosunkiem do innych ludzi zawiera cechy zgromadzone wokół pojęcia „współpraca”. Umiejętność pracy w zespole stała się wyróżnikiem definicyjnym pedagoga specjalnego w przypadku części z wypowiedzi badanych osób. Pedagog specjalny definiowa-

ny jest w nich jako osoba *potrafiąca współpracować, zdolna do pracy zespołowej, szanująca innych, szukająca kompromisów, ale przy tym, broniąca (własnych? – przyp. S.O.) odczuć i przekonań.*

## Przygotowanie zawodowe pedagoga specjalnego

Kolejny, wyróżniony zbiór elementów tworzących definicje terminu „pedagog specjalny” dotyczy przygotowania i kwalifikacji zawodowych. Częstki definicyjne przynależne do tego zbioru zostały zgrupowane, z uwagi na znaczenia, jakie niosą wokół czterech terminów kluczowych – „przygotowania”, „wykształcenia”, „uprawnień” i „kwalifikacji” (tab. 3).

Tabela 3. Definiowanie terminu „pedagog specjalny” - rozkład liczebności cząstek definicyjnych dot. kryterium „przygotowanie zawodowe” z uwagi na termin kluczowy

Termin kluczowy	f	% w grupie	% z całości
Przygotowanie	28	26,42	1,24
Wykształcenie	38	35,85	1,68
Uprawnienia	18	16,98	0,80
Kwalifikacje	22	20,75	0,98
Razem	106	100,00	4,70

Źródło: Opracowanie własne.

Termin „przygotowanie” w definicjach podawanych przez respondentów bywa doprecyzowany jako przygotowanie zawodowe, przygotowanie do pracy, czy też przygotowanie pedagogiczne. Zastosowane przez badanych pedagogów specjalnych sformułowania zwracają także uwagę na niejednorodny, wieloaspektowy charakter tego przygotowania (*teoretyczne i praktyczne; dydaktyka i praktyka; merytoryczne, psychologiczne i metodyczne; pedagogiczne; dodatkowe – kierunkowe*). W wypowiedziach respondentów w odniesieniu do przygotowania „definiującego” pedagoga specjalnego stosowane są określenia akcentujące, a nawet wzmacniające jakość tego przygotowania: *gruntowne, solidne, dobre, odpowiednie*. Być może jest to efekt doświadczenia autorów tych wypowiedzi, które pokazuje, że nie zawsze przygotowanie zawodowe prezentuje taką jakość, bywa również niegruntowne, czy nieodpowiednie. Obok przywołanych określeń odnoszących się do jakości przygotowania stanowiącej wyznacznik definicyjny terminu „pedagog specjalny” pojawiają się jeszcze dwa przymiotniki: „szczególne” i „specjalistyczne”.



Z określeniem „przygotowanie” ściśle powiązany znaczeniowo jest termin „wykształcenie”. To termin najczęściej (38 razy) przywoływany w zgrupowanych wokół kryterium „przygotowanie zawodowe” cząstkach definicyjnych. Ukazuje pedagoga specjalnego jako osobę posiadającą wykształcenie wyższe, ukończone studia na kierunku pedagogika specjalna lub kurs kwalifikacyjny uprawniający do pracy z osobami z niepełnosprawnością, *do wykonywania tego zawodu*. Określenia towarzyszące terminowi „wykształcenie” zwracają uwagę na jego zakres treściowy – pedagog specjalny posiada wykształcenie pedagogiczne. Pojawiają się też uszczegółowienia – *wykształcenie pedagogiczne, lecz nie ogólne, a specjalistyczne, wykształcenie w temacie i problematyce niepełnosprawności, wykształcenie z zakresu pedagogiki specjalnej*. Zapewne wszystkie trzy przytoczone wypowiedzi z różną precyzją zwracają uwagę na ten sam aspekt wykształcenia pedagoga specjalnego. Dodatkowo, w definicjach uzyskanych od respondentów pojawiają się informacje o kierunkowym wykształceniu. Określenie to może być odnoszone zarówno do kierunku pedagogika specjalna, a w przypadku nauczycieli przedmiotu – do wykształcenia z zakresu określonych dyscyplin naukowych. Wykształcenie, jakie posiada pedagog specjalny jest określane przez badane osoby również jako wszechstronne, szczególne, czy odpowiednie<sup>9</sup>. Każdy z tych przymiotników wypukla inny aspekt wykształcenia: jego zakres, wyjątkowość, czy adekwatność do wymagań roli zawodowej.

O ile w przypadku dwóch wymienionych już terminów („przygotowanie”, „wykształcenie”) aspekt formalnych wymagań pojawiał się niejako pośrednio (*wykształcenie uprawniające do pracy*”, „*studia uprawniające do wykonywania tego zawodu*), o tyle dwa kolejne terminy („uprawnienia”, „kwalifikacje”) uwypuklają ten aspekt w bezpośredni sposób. Pedagog specjalny zatem to posiadacz *uprawnień do pracy, do diagnozy, edukacji, terapii, do prowadzenia zajęć edukacyjnych, terapeutycznych*. To osoba legitymująca się kwalifikacjami z *zakresu pedagogiki specjalnej, kwalifikacjami do pracy z osobami niepełnosprawnymi, zezwalającymi na pracę w zawodzie*. W odniesieniu do kwalifikacji posiadanych przez pedagoga specjalnego badani stosują określenia: „specjalne”, „rozszerzone”, „dodatkowe” – sygnalizując istnienie cech różnicujących kwalifikacje pedagoga specjalnego od kwalifikacji innych pedagogów, bądź też wskazując, iż określenie „pedagog specjalny” odnosi się do osoby *wysoko wykwalifikowanej*. Terminowi „kwalifikacje” towarzyszy również określenie „odpowiednie”. Włączeniu tych dwóch słów można upatrywać dążności do nadania definicji uniwersalnego charakteru – podobnie, jak w przypadku stwierdzenia, iż pedagog specjalny to osoba *wykwalifikowana w konkretnej dziedzinie pracy*. Jednak ujawniająca się uniwersalność przekazu osłabia jego precyzję, łącząc równocześnie mogące się nawet istotnie różnić między sobą wymagania formalne,

<sup>9</sup> W definicjach zapisanych przez respondentów pojawiło się również określenie „osoba dobrze wykształcona”.



dotyczące pełnienia roli zawodowej pedagoga specjalnego. Jest to, w przypadku dużego zróżnicowania stanowisk pracy, a co za tym idzie i wymagań, zabieg często niezbędny.

## Refleksje końcowe

Uzyskany w trakcie badań obszerny materiał pozwolił na zaobserwowanie znacznego zróżnicowania wypowiedzi dotyczących pedagoga specjalnego. Definicje formułowane przez respondentów nie tylko różniły się pod względem struktury. Różnicowała je także precyzja zastosowanych sformułowań. Pojawiające się rozbieżności można wiązać zarówno z odmiennym doświadczenia zawodowego, jak i pozazawodowego osób badanych, zindywidualizowaną reprodukcją przyswojonych gotowych sądów i definicji<sup>10</sup> oraz zróżnicowaną skłonnością do refleksji. Nie sposób jednak określić proporcji między poszczególnymi czynnikami źródłowymi w procesie definiowania. Trudno także stwierdzić, na ile wypowiedzi badanych osób, definicje, jakie formułują, stanowią wyraz myślenia życzeniowego (wyrażają idealny obraz pedagoga specjalnego), na ile to ekspresja posiadanego doświadczenia, które czyni bardziej realnym ten obraz.

Podjęte działania mogą stanowić wstęp do dalszych analiz oraz punkt wyjścia do refleksji, również autorefleksji nad profesją, sposobem patrzenia na nią oraz jego uwarunkowaniami. Refleksja ta dotyczyć może przykładowo „wyjątkowości” – cechy, która uwidacznia się w wyraźny sposób w terminie „pedagog specjalny”, na jaką wskazuje obecność w nim określenia „specjalny”. Cecha ta ujawniła się także w definicjach tworzonych przez badane osoby.

Poprzez użycie określeń „szczególne” i „specjalistyczne” respondenci zwracali uwagę na specyfikę, wyjątkowość przygotowania, jakim dysponuje pedagog specjalny. Znacząca w tym kontekście staje się wypowiedź jednej z respondentek, dla której pedagog specjalny to człowiek *specjalnie przygotowany na specjalne sytuacje*. Wskazuje tym samym na powód, z uwagi na który pedagog specjalny winien być w szczególny sposób przygotowany do wykonywania zadań zawodowych. Jest nim wyjątkowość zadań zawodowych pedagoga specjalnego oraz szczególny kontekst ich realizacji. Określenia podkreślające wyjątkowość pedagoga specjalnego pojawiały się także wśród cząstek definicyjnych dotyczących kompetencji, jakie posiada lub posiadać powinien. Pedagog specjalny, zdaniem badanych, to ktoś, kogo charakteryzują *szczególne kompetencje, ponadprzeciętne, specjalne, wyjątko-*

<sup>10</sup> W wypowiedziach osób badanych można bowiem ujrzyć odbicie obecnych w literaturze przedmiotu rozważań dotyczących sylwetki pedagoga specjalnego, kompetencji, jakie winien posiadać [por. Grzegorzewska 1964; Borzyszkowska 1983; Lipkowski 1992; Kosakowski 1996; Tomasik 1997; Ossowski 1998; Olszak 2001; Garlej-Drzewiecka 2002; Plutecka 2006].

*we umiejętności pedagogiczne, szerszy wachlarz umiejętności dydaktycznych i pedagogicznych, a także nie tylko wszechstronna wiedza, ale również wszechstronne uzdolnienia. Posiada umiejętności dużo większe niż zwykli nauczyciele, widzi więcej niż ktokolwiek, rozumie w specjalny sposób.*

Wyjątkowość akcentowana w formułowanych przez badane osoby definicjach pedagoga specjalnego współbrzmi z intencjami Marii Grzegorzewskiej i jej współpracowników z Państwowego Instytutu Pedagogiki Specjalnej [Parys, Olszewski 2009]. Jednak współcześnie może budzić wątpliwości biorąc pod uwagę dobór do zawodu oraz sposoby nabywania przez pedagogów specjalnych formalnych kwalifikacji zawodowych.

Z jednej strony niewątpliwie korzystną może być sytuacja, gdy postrzega się wykonywaną przez siebie profesję jako niezwykłą, wyróżniającą się na tle innych profesji, nadając jej znamiona wyjątkowości, przydając jej wartości. Może to być czynnik motywujący do pracy i do samorozwoju, generujący wysiłek sprostaniamu wymaganiom zawodowym. W praktyce jednak, nie zawsze pedagog specjalny jest tym, który rzeczywiście jest wyjątkowo, lepiej przygotowany do pracy. Ponadto obecnie zadania zawodowe pedagoga specjalnego stają się mniej specyficzne: z osobami z niepełnosprawnością pracują również i inni pedagodzy.

Z drugiej strony – opisywany sposób postrzegania pedagoga specjalnego może jednak wywoływać przekonanie o zupełnej odmienności stosowanych przez pedagogów specjalnych środków, tym samym „uspecjalniać” działania podejmowane wobec osób niepełnosprawnych. Tworząc tym samym przez etykietę „specjalne” dystans, bariery, w rezultacie utrudniając bądź podając w wątpliwość realizację zasady normalizacji w pracy z osobami z niepełnosprawnością.

## Bibliografia

- Bobkowicz-Lewartowska L. (2009), *Rola empatii i inteligencji emocjonalnej w pracy z osobami niepełnosprawnymi* [w:] *Relacje i doświadczenia społeczne osób z niepełnosprawnością*, C. Kosakowski, A. Krause, M. Wójcik (red.), Toruń, s. 47–52.
- Borzyszkowska H. (1983), *Osobowość pedagoga specjalnego*, „Szkoła Specjalna”, nr 1, s. 5–12.
- Chrzanowska I. (2004), *Wypalenie zawodowe nauczycieli a ocenianie osiągnięć szkolnych uczniów upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim i uczniów o prawidłowym rozwoju na etapie szkoły podstawowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Eckert U. (1986), *Zadania nauczyciela kształcenia specjalnego*, „Szkoła Specjalna”, nr 2, s. 115–121.
- Garlej-Drzewiecka E. (2002), *Wokół kompetencji pedagoga specjalnego* [w:] *Nauczyciel szkoły specjalnej – szanse i bariery działalności zawodowej*, J. Michalski (red.), Wydawnictwo APS, Warszawa, s. 50–59.
- Gasik W. (1991), *Pedagog specjalny* [w:] *Pedagogika specjalna. Psychopedagogiczne i medyczne studium terminologiczne*, J. Pańczyk (red.), IWZZ, Warszawa, s. 100.

- Gliszczyńska X. (1991), *Psychologiczny model efektywności pracy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Grzegorzewska M. (1964), *Wybór pism*, PWN, Warszawa.
- Grzegorzewska M. (1996), *Listy do młodego nauczyciela. Cykl I–III*, Wydawnictwo WSPS, Warszawa.
- Horowitz F.D., Haritos C. (1998), *The organism and the environment: implications for understanding mental retardation* [w:] *Handbook of mental retardation and development*, J.A. Burack, R.M. Hodapp, E. Zigler (red.), Cambridge University Press, Cambridge.
- Kliś M., Kossewska J. (1996), *Empathy in the structure of personality of special educators*, ERIC, <http://files.eric.ed.gov/fulltext/ED405323.pdf> [dostęp: 05.2017].
- Kopec D. (2002), *Pedagog specjalny wobec zachowań samouszkodzających osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną* [w:] *Nauczyciel szkoły specjalnej – szanse i bariery działalności zawodowej*, J. Michalski (red.), Wydawnictwo APS, Warszawa, s. 133–140.
- Kosakowski C. (1996), *Pedagog specjalny – kim być powinien?* [w:] *System kształcenia pedagogów specjalnych. Ciągłość i możliwość zmian*, J. Wyczęsany, H. Kosętko (red.), Wydawnictwo Naukowe WSP, Kraków, s. 27–43.
- Kupisiewicz M. (2013), *Słownik pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo Naukowe PWN S.A., Warszawa.
- Lewicka A. (2006), *Rozwijanie empatii u studentów pedagogiki specjalnej*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Lipkowski O. (1992), *Osobowość pedagoga specjalnego*, „Szkoła Specjalna”, nr 5, s. 214–219.
- Michalski J. (2001), *Być przydatnym zawodowo nauczycielem szkoły specjalnej*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa.
- Nogaś A., Wyczęsany J. (1995), *Empatia a syndrom „wypalenia się” sił wśród nauczycieli placówek specjalnych dla osób upośledzonych w stopniu umiarkowanym i znacznym* [w:] *Pomoc psychopedagogiczna dzieciom niepełnosprawnym*, J. Wyczęsany (red.), Częstochowa, s. 209–226.
- Olszak A. (2001), *Psychopedagogiczne kompetencje nauczycieli szkół specjalnych*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Olszak A. (2008), *Poziom empatii i hierarchia wartości studentów pedagogiki specjalnej* [w:] *Pedagog specjalny w procesie edukacji, rehabilitacji i resocjalizacji*, Z. Palak (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 230–238.
- Olszak A. (2010), *System wartości i poziom rozumienia empatycznego pracowników domów pomocy społecznej* [w:] *Aktualne problemy edukacji i rehabilitacji osób niepełnosprawnych w biegu życia*, Z. Palak, A. Bujnowska, A. Pawlak (red.), Wydawnictwo UMCS, Lublin, s. 244–249.
- Olszewski S., Parys K. (2016), *Rozumieć chaos – rzecz o terminach i znaczeniach im nadawanych w pedagogice specjalnej*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków.
- Ossowski R. (1998), *Nauczyciel-wychowawca w edukacji specjalnej* [w:] *Pedagogika specjalna wobec potrzeb teraźniejszości i wyzwań przyszłości*, M. Chodkowska (red.), Wydawnictwo UMCS.
- Parys K., Olszewski S. (2009), *Ewolucja poglądów na temat kształcenia pedagogów specjalnych w Polsce*, „Niepełnosprawność. Półrocznik naukowy. Teoretyczne i metodologiczne konteksty pedagogiki specjalnej”, nr 1, s. 103–112.
- Plichta P. (2015), *Wypalenie zawodowe i poczucie sensu życia pedagogów specjalnych*, Oficyna Wydawnicza ATUT – Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, Wrocław.

- Plutecka K. (2006), *Kompetencje zawodowe surdopedagoga z wadą słuchu*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Sekułowicz M. (2002), *Wypalenie zawodowe nauczycieli pracujących z osobami z niepełnosprawnością intelektualną*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Sekułowicz M. (2005), *Nauczyciele szkolnictwa specjalnego wobec zagrożenia wypaleniem zawodowym. Analiza przypadków*, Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej Edukacji TWP, Wrocław.
- Tomasik E. (1997), *Problematyka teleologiczna i deontologiczna w pedagogice specjalnej* [w:] *Wybrane zagadnienia z pedagogiki specjalnej*, E. Tomasik (red.), WSPS, Warszawa, s. 12–23.
- Tomkiewicz-Bętkowska A. (2015), *ABC pedagoga specjalnego. Razem łatwiej. Nowe doświadczenia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- Wygotski L.S. (1989), *Myslenie i mowa*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Zaorska M. (2015), *Tyflopedagog wobec problemu aktywności życiowej – zawodowej i prozawodowej osób dorosłych z niepełnosprawnością wzrokową*, Wydawnictwo Edukacyjne AKAPIT, Toruń.